

Nyugdíjasok munka nélkül

A munka nélkül maradt nyugdíjasok fogalmát a szavak értelmes sorrendje ellenére sem tudja értelmezni a szakirodalom, mivel első-sorban a modern tőkés társadalmak viszonyainak leírására vállalkozik. E társadalmakban a nyugdíjas és a munka nélküli fogalma kizárja egymást. A munka nélküli fogalma csak a foglalkoztatottak társadalmi csoportjára vonatkozatható, a nyugdíjasok pedig nem foglalkoztatottak. Legalábbis *tömeges* méretekben nem, mivel megélhetésüket garantálja az ár- vagy bérindexet követő nyugdíj.

Magyarországon — és a legtöbb kelet-európai szocialista országban — viszont már régóta senki nem csodálkozik, ha a napilapok és más tömegkommunikációs eszközök a nyugdíjasok munkaerőpiaci helyzetével, elhelyezkedési gondjaival foglalkoznak. Napjainkra megszokottá váltak az olyan szókapcsolatok, mint „elbocsátott”, „leépített”, s „munkanélkül lévő” nyugdíjas. Társadalmunk gazdasági válsága mintha elsodorta volna a csodálkozás, a szokatlanra való ráébredés döbbenetét, így természetesnek fogadjuk el azt is, ami nem az. Például a nyugdíjas munkanélküliség.

Tanulmányunkban megkíséreljük e paradox, ám mégis létező jelenséget leírni.¹ Ehhez egyfelől be kell mutatni, hogy mi *kényszeríti* a nyugdíjasok nagy részét az újabb, a nyugdíj melletti munkavégzésre, másfelől azt, hogy milyen indítékok, munkaerőpiaci stratégiák miatt használja a gazdaság és a közvetlen munkaadó a nyugdíjas munkaerőjét. A nyugdíjas munkaerőpiac a gazdasági válság hatására létrejött eróziójának leírása elvezet bennünket egy új, csakis a kelet-európai országok társadalmi szerkezetében értelmezhető fogalomhoz, a nyugdíjas munkanélküliséghez.

Nyugdíjasok és foglalkoztatottak

A munka alapján szerzett nyugdíjjogosultság² — s a nyugdíjasok nagyobbik része a nyugat-európai társadalmakban is e kategóriába tartozik — azt jelenti, véget ért a foglalkoztatottsági életszakasz. A nyugdíjas nem az aktív munka után szerzett jövedelemből tartja fenn magát és családját. A háztartás bevételei között más típusú jövedelmek dominálnak. A megélhetést alapvetően a nyugdíjnak kellene biztosítania, mert a nyugdíjas kikerült a munkaerőpiac jövedelmet meghatározó mozgásából. A munkaerőpiachoz csak annyiban kötődik, hogy az induló nyugdíj — országonként eltérően pl. a munkában eltöltött idő, a képzettség, az életciklus során vagy a nyugdíjat megelőző x számú évben szerzett kereset stb. szerint — rögzíti: gazdaságilag aktív élet-szakaszában az egyén milyen helyet foglalt el a munkaerőpiacon. Más

szóval azt jelenti ez, hogy a nyugdíjasnak nagyjából egyfajta pénzügyi változatlanúságra kell berendezkednie. E helyzetet számos országban jogi normákkal is szabályozzák, megtiltva a munkavállalást (pl. Skandinávia), illetve komoly szankciókkal fenyegetve azt, aki nyugdíjas-ként nem elfoglaltságot keres, hanem állandó, jövedelemszerző tevékenységet kíván folytatni. 1988-ig hazánkban is különféle korlátokkal — idő- és keresetkorlát — irányították a nyugdíjasok munkavállalását. Anélkül, hogy részletesebben elemeznénk a nyugati társadalmakban fellelhető megoldások és szabályozások gazdag választékát, megállapíthatjuk, hogy a *foglalkoztatottsági életszakasz és a nyugdíjas kor két egymásnak ellentmondó, egymásra épülő státusz*.³

A munkanélküliség állapota a foglalkoztatási viszonyok egyik státusza.⁴ *A munkanélküli a munkaerőpiacon van, csak éppen nem áll jogilag elismert munkaviszonyban.* Munkaerőpiaci helyzetét a „rendelkezésre állás” jellemzi. Egzisztenciáját *átmenetileg* — a nyugdíjossal ellentétben nem véglegesen — különböző társadalmi intézmények biztosítják, s a munkanélküli célja a *további aktív foglalkoztatás* elérése munkakeresés révén.

A nyugdíjas ezzel szemben nem áll a munkaerőpiacon. E csoport lényeges jellemzője, hogy munkaereje alkalmazkodási képessége, flexibilitása csökkent, illetve egészségi állapota miatt megszűnt. Pedig a flexibilitás, az hogy reagálni tud a munkaerőpiaci folyamatok változására, a munkaerő egyik fontos képessége. A nyugdíjas inaktív ugyan, de ez az inaktivitás nem azonos a háztartásban lévő nők, fiatalok, tanulók helyzetével, függetlenül attól, hogy e csoportok sincsenek a munkaerőpiacon.

Mindezek a kelet-európai és a jelenlegi magyar szituációra nem érvényesek. Az inaktív háztartások 61 százaléka, illetve a nyugdíjasok 65 százaléka évek óta kisgazdaságban folytat tevékenységet (KSH, 1986. 68.), az inaktív háztartásokban élő nyugdíjasok 21 százaléka pedig nyugdíj mellett munkát vállal (KSH, 1986. 67.). Nyugdíjasként dolgozni így bevett és szinte normális helyzet. E nagyarányú nyugdíjas foglalkoztatást nemcsak a fejlett tőkés országokénál alacsonyabb nyugdíjkorhatár, és így e fiatalabb nyugdíjasok viszonylagosan jobb fizikuma idézte elő, de az a kényszer is, amely egyértelműen *megélhetési kényszerként* határozható meg.

A nyugdíjas háztartások az aktívakénál alacsonyabb egy főre jutó kiadásukból nemcsak százalékos arányban, hanem abszolút értékben is *többet* költenek *élelmiszerre, lakásfenntartásra, egészségügyi célokra*, mint az aktív háztartások. Ugyanakkor forintösszegben is kevesebbet fordítanak ruházkodásra, építkezésre, nagy értékű tartós javakra, közlekedésre, valamint művelődésre. A nyugdíjas háztartások évek óta személyes célú kiadásai 60 százalékát (41 százalék élelem, 15 százalék lakásfenntartás, 4 százalék egészségügy)⁵, tehát *jövedelmük nagyobbik felét* a biológiai létfenntartásra fordították. A jövedelem kb. felét (nők esetében ennél is többet) a plusz kereset alkotta.⁶ (Lévai, 1985. 69.) Ha a plusz munkából származó kiegészítő pénzösszegeknek ilyen jelentős szerepe van a nyugdíjasok jövedelemszerkezetében, könnyen belátható, hogy e pótejövedelem nélkül *egyes nyugdíjas csoportok társadalmi biztonsága kétségessé válik*. Különösen, mert a rossz jövedelmi helyzet egyéb hátrányokkal (lakáskörülmények, egészségi állapot, kisteleplülés stb.) párosul. Bármilyen újabb nehézség a jöve-

delem terén kihat a már meglévő hátrányokra, tovább súlyosbítja azokat. A nyugdíjasok jövedelmi helyzete pedig a 80-as évektől fokozatosan romlott.⁷ 1987-ben az inaktív háztartások — melyeknek része a nyugdíjasok háztartása is — több, mint 26 százaléka⁸ élt a társadalmi létminimum alatt. Elsősorban az energiahordozók, a fűtés, a háztartási energia és az élelmiszerek áremelése érintette és érinti súlyosan a nyugdíjasokat. 1978 és 1987 között a fűtés és háztartási energia ára több, mint a duplájára, az élelmiszer ár is közel kétszeresére nőtt. Az áremelkedés mértéke különösen a periódus *második felében* volt jelentős. Ugyanakkor, azaz 1982—87 között az egy nyugdíjasra jutó átlagnyugdíj reálértéke mindössze 3 százalékkal emelkedett, a korábbi (1977—1982 közti) 21 százalékkal szemben. (KSH, 1988. 5.)

A nyugdíjasoknak egyre égetőbb szükségük van kiegészítő jövedelemre. Ellenkező esetben anyagi körülményeik nagy részük számára a társadalmi minimum alatti vagy azt közelítő életet tesz csak lehetővé. A gyakorlatban kialakult számos „túlélési” típus:

A nyugdíjas „spórol”. Egy hónapban kétszer vesz csirkelábat vasárnapi ebédre, mert húsrá nem jut. Mások eladják télikabátjukat, arany jegygyűrűjüket, hogy ennivalót vehessenek és kifizethessék a villanyszámlát. Egyesek télen délután 4—5 órakor lefeksznek az ágyba, hogy ne kelljen fűteni. Rosszabb esetben nem is világítanak. Van, aki a gyógyszerárban rosszullétet színlel, hogy a mentő bevigye a kórházba, ahol legalább egy hetet maradhat meleg helyen és ételmet is kap. (A gyógyszerárakban dolgozók természetesen tudják az igazi indokot, s a mentős is, de emberségből beviszik a „tatát” vagy a „mamát”.) Újabban jelzések vannak arra is, hogy a nyugdíjasok egy része *lopásra kényszerül*. A tanácsok igazgatási osztályainak lezárt szabálysértési pereiben előfordulnak idősek által elkövetett lopások. Két budapesti kerületben a vizsgált összes lopás 1 százalékat mind 1986-ban, mind 1987-ben nyugdíjasok követték el. De míg 1986-ban a nyugdíjasok által elkövetett lopások „csupán” 38 százaléka érintett alapvető élelmiszert (tej, sajt, élesztő, cukor), testi higiéniához szükséges dolgokat (mosópor, szappan), 1987-ben ez az arány a lopások *több, mint felét* jelentette. Nyilvánvalóan azért lopnak az idősek, mert nincs pénzük, hogy e termékeket megvegyék. Ugyanakkor elrettentés miatt az ellopott értékek tízszeresére büntetik őket. Újabban az idősek romló anyagi helyzetével párhuzamosan nőtt a kiszabott bírságok értéke. (Pl. 95 Ft-os lopásnál 1500 Ft-os bírságot állapítanak meg.) A bírság „méltányosságból” 500 Ft-os havi részletekre mérsékelhető, ami nem fizetés esetén a nyugdíjából tiltandó le! A társadalmi minimum, illetve létminimum alatti lét legutolsó stádiuma a halál valamilyen válfaja. A rosszul táplált szervezet legyengül, könnyebben kap fertőzést, olyan betegségeket, amelyekbe akár bele is lehet halni. Pedig a nyugdíjasok már 1985-ben, a nagyobb inflációs időszakot megelőzően is sokkal kevesebbet fogyasztottak egészséges életmódhoz szükséges állati eredetű fehérjékből (hús, tejtermék), burgonyából és zöldségből, mint az aktív háztartások tagjai, és sokkal több olcsó, szénhidrátot és zsírt tartalmazó ételt ettek. Éhenhalásról is vannak adatok. Természetesen ez kulturáltabb módon történik, mint a második világháború előtt, de a lényeg maga mégis a tény. Olyan esetekben fordult elő — szerencsére csak néhány alkalommal —, ami-

kor a nyugdíjas (többnyire rokkant) nyugtatókat szedett, pár napig nem evett, majd megivott egy pohár sört, amire meghívták. A halál oka az üres gyomor, a gyógyszer és az alkohol. Feltételezhetően az egészségtelen kényszerszáplálkozás az egyik oka, hogy Magyarországon — a nyugati országokkal ellentétben — az utóbbi húsz évben (1965—1985 között) megnőtt a nyugdíjas korú férfiak — s részben a nők — halálozási aránya.⁹

A helyzet rövid távon nem fog javulni, mert az 1987-ben beindult inflációs korszakban továbbra is a kétjegyű áremelkedésekkel kell számolni. Az 1989-ben hozott újabb „árrendezések” katasztrofálisan érintették a nyugdíjasokat. A lakás rezsijének növekedése pótjövedelem híján a nyugdíjasok tömegeit kényszeríti majd télen „ágyba”. A gyógyszerek árainak „rendezése” pedig egészségi állapotukra nézve jelent újabb csapást. Az ingyenes gyógyszerkiváltás szociális helyzethez kötése tovább gyengíti az alanyi jogú ellátások körét. Tipikussá válhat a gyógyszerét kifizetni nem tudó idős, aki nem vallja be szegénységét. Az már hazánkban is bebizonyosodott, hogy szubjektív megítéléssel, környezettanulmánnyal nem lehet tömeges méretű problémákat kezelni. A szociálpolitikának az az ága, amely a rosszabbodott anyagi helyzetet hivatott ellensúlyozni, csak a „bátrabbaknak” segít. Azoknak, akik rendkívüli szociális segílyt kérve nem szégyellik a tanácsnak elmondani, bemutatni, hogy milyen nyomorúságos körülmények között élnek. Ezek száma is évente 300 ezer körül mozog. A segílyeket tekintve e szám többet (kb. félmillió esetet) jelent, mert egy embernek többször is adható segíly. Szerény becslések szerint is ennek a *duplájára* rúg azok száma, akik nem kérnek az államtól „könyöradományt”, de járna nekik.

A felvázolt kép annak ellenére ilyen sötét, hogy a családok többsége erején felül támogatja idős szüleit. A fiatalabb generációk azonban legtöbbször a közismert pályakezdési, lakásszerzési gondok miatt egyre inkább anyagi tekintetben maguk is segílyre szorulnak. Hozzá kell tenni ehhez azt a tényt is, hogy az idősök önértetét még ez a fajta segíly is gyakorta sérti. Véleményük, hogy őket hosszú évek munkájával kiérdemelt nyugdíjuk tartsa el. Napjainkban felerősödött körökben az öngyilkossággal való fenyegetőzés, illetve a pusztító düh.

(Pl. „piros lámpánál megyek át az úton”, „kinyitom a gázcsapot”, „véletlenül több gyógyszert szedek be”, „ha nem kapok munkát, akkor agyonütök valakit, azt, aki 35 évi becsületes munkaviszony után odajuttatott engem, hogy a rezszi kifizetése után nem marad pénzem ennivalóra, s újból dolgoznom kellene”.)

A nyugdíjrendszer pedig nem tudta, s nem tudja az infláció problémáját kezelni. A többszöri kompenzálás ellenére óriási a reálértékvesztés. 1980—1985 között pl. 5 év alatt az ún. ipari öregségi kategóriában átlagosan 17 százalékos volt a csökkenés. A magasabb nyugdíjaknál (1980-ban 5000 Ft felett) azonban ez elérte a 28 százalékot. Jóllehet a nyugdíjasok közül nem mindenki küzd megélhetési gondokkal, az elszegényedés veszélye még a magas vagy a megfelelő induló nyugdíjjal rendelkezőket is fenyegeti. Ugyanakkor ez a réteg igen kicsi. A rendelkezésre álló legutolsó országos statisztikák szerint 1987-ben pl. a nyugdíjasok csupán 14 százaléka rendelkezett 5000 Ft feletti nyugdíjjal. 4000 forint feletti nyugdíja is mindössze 26,5 százalékuknak volt. Az akkori hivatalos létminimum (2640 Ft) alatti vagy a körüli

összegű nyugdíjat viszont 41,3 százalékuk kapott. (KSH, 1988. 252.)

Társadalompolitikánk nem megfelelő. Sem a jelenlegi állami szociálpolitika, sem a társadalombiztosítás nem tud a felhalmozódott problémákkal megbirkózni. A családok erőfeszítései sem oldják meg a nyugdíjasok gondjait. Maradna tehát az *önerőből történő segítség, a munkából szerzett jövedelem*. Számos hivatalos, félhivatalos vélemény ezt mint áthidaló megoldást könyveli el a gondok végleges „kezeléséig”. A nyugdíjasok jelentős része az elmúlt években élt is ezzel a lehetőséggel. A nyugdíjas foglalkoztatottságra azonban a gazdasági válság megrendítő csapást mért. A nyugdíjas munkaerő először a munkalehetőségeit veszítette el, majd a munkahelyeit is. Az adatok szerint ez a tendencia az utóbbi két évben felgyorsult. A vállalatok nyugdíjasok ezreit bocsátották el, nem hosszabbították meg a szerződésüket, illetve újakat nem vettek fel. Ebben az értelemben tehát a nyugdíjasok munkanélkülivé váltak. *Munkanélkülivé, de anélkül, hogy a normál foglalkoztatottak számára biztosított helyzetjavító eszközökkel — átképzési támogatás, segélyek stb. — egyáltalán rendelkeztek volna.*

Bármennyire nem illik is tehát össze a nyugdíjas és a munkanélküli fogalma, bármennyire szokatlan és a modern ipari társadalmak foglalkoztatási és szociális rendszerével összeegyeztethetetlen is, nyugdíjas munkanélküliség pedig van. Van, és egyre gyorsabban nő azoknak a nyugdíjas munkanélkülieknek a száma, akik nem találtak munkát, ami — a jelenlegi feltételrendszerben — elengedhetetlen lenne a megélhetésükhöz.

Ezen adottságból kiindulva megállapítható, hogy a hazai viszonyokra vetítve a nyugdíjas munkanélküliség fogalmának használata megalapozott. Sajátos jelenségről van szó, olyan viszonyok és kapcsolatok rendszeréről, amelyek mögött az eddig ismert foglalkoztatási megoldásoktól eltérően működő struktúrárt kell kerenni. E struktúrarendszer egyik alrendszere a nyugdíjas munkaerőpiac.

Nyugdíjas munkaerőpiac mint önálló munkaerőpiac

A *nyugdíjasok munkaerőpiaca* része a munkaerőpiacok rendszerének. Mint rész, mégis olyan önálló munkáltatói és munkavállalói stratégiákkal, cselekvési szabályokkal, törvényszerűségekkel ábrázolható, melyek csakis erre a munkaerőpiacra érvényesek. Ez a munkaerőpiac társadalmi és gazdaságtörténeti értelemben szinte „logikus” következménye a magyar társadalomfejlődés utóbbi negyven évének. A munkaerő történeti alulértékelése,¹⁰ a gazdaság ciklikus fejlődése, megtorpanása, válsága, az infláció növekedése és a nyugdíj realértékének fokozatos csökkenése újratermelte és fokozatosan növelte az elszegényedő illetve a szegény réteget. A nyugdíjasok munkaerőpiaci viselkedésének sajátosságait e folyamatokból fakadó gazdasági és szociálpolitikai motivációk hozták létre. Továbbá: a nyugdíj melletti munkavállalás nemcsak az időseknek volt fontos, hanem a gazdaság is érdekelt volt a nyugdíjasok alkalmazásában.

A nyugdíjasok foglalkoztatása több év átlagában a társadalmi munkaidőalap mintegy 4 százalékát képviselte.¹¹ A gazdaság számos ágazata nem tudott volna nyugdíjas munkaerő nélkül létezni. Az egészségügyben, a belferkeskedelemben valamint a külkereskedelemben az alkal-

mazottak 7—7 százaléka nyugdíjas volt. Az iparban, építőiparban, közlekedésben arányuk 4—4 százalékot tett ki. Az alsófokú oktatásban is számos nyugdíjas dolgozott. A mezőgazdasági idénymunkákat sem tudták volna nyugdíjasok nélkül elvégezni. A nyugdíjas *hiányt pótol*t, ugyanakkor az *aktívakénál olcsóbb munkaerőt* jelentett. A *vállalatnak hasznos volt*, mert a makro-szintű gazdasági szabályozók (központi keresetszabályozás, bérszínvonal-szabályozás stb.) nemcsak megengedték, de szinte ösztönözték is a vállalatokat az alacsony bérűek, köztük a nyugdíjasok foglalkoztatására (ebben az időben még *nem volt külön nyugdíjas alap*). Ezen szabályozók szerint egy bizonyos bérszínvonalat a vállalat nem léphetett túl. Magasabb bért csak akkor tudott kifizetni, ha közben kiskeresetű dolgozókat is alkalmazott. Mivel a nyugdíjasok munkavállalását korlátok szabályozták, s általában 4—6 órát töltöttek a munkahelyen, nekik csupán a végzett munkaórák alapján is kevesebbet kellett fizetni, mint az aktívaknak. Így kialakultak a hagyományos nyugdíjas foglalkozások: udvaros, portás, teremőr, kézbesítő, fénymásoló, éjjeliőr stb. A hiányszakmákon kívül ezeken a területeken alkalmaztak nagy számban nyugdíjasokat. Ez a tervirányításos gazdaságpolitika egészébe illő, azt kiszolgáló vállalati *gazdasági érdek* találkozott egy, a makro-szintről a *vállalatra hárított szociálpolitikai* érdekekkel. A vállalatok kisebb-nagyobb, de nem elhanyagolható mértékben ugyanis szociális szempontok miatt olyan idős, beteg vagy rokkant nyugdíjasokat is alkalmaztak, akik munkaerő szempontjából egyébként nem jöhettek számításba. Az idősök előtt a vállalat eljárt-szotta paternalista, „gondoskodó” szerepét is. Ez a minta növelhette a nem nyugdíjas foglalkoztatottak előtt a vállalatvezetés presztízsét.

Napjainkban ez a kettős, párhuzamosan futó érdek megváltozott. A gazdasági struktúraváltás másfajta szabályozórendszereket igényelt (bértömeggazdálkodás, relatív bérszabályozás), olyanokat melyek az első — a gazdasági — érdeket felerősítik. A bértömeggel és az ahhoz hasonló relatív bérszabályozással dolgozó vállalatok *teljesítménycentrikussá* váltak, a jó, „sokat bíró” munkaerőt részesítik előnyben. Ezeknek az embereknek szívesen fizetnének többet. Ezt azonban csak racionalizálással, a nyugdíjasok, mellékfoglalkozásúak, a „*gyenge*” *munkaerő leépítésével* tudják elérni. A bértömeggazdálkodás lényege ugyanis, hogy a meghatározott nagyságú bért a vállalat tetszése szerinti dolgozói létszámra használhatja fel. Mindez azt jelenti, hogy az új gazdaságpolitikai felfogásba nem illik a vállalat régi szociálpolitikája. Ez pedig nem kedvez a nyugdíjasoknak. Azaz, a piaci jellegű gazdaság irányába nyitni kívánó gazdaságpolitika a szociálpolitika ellen fordult.

A hagyományos és az új nézet egyidejűsége következtében ellentmondásos helyzet alakult ki. Az „igazi” piachatások miatt egyfelől leépítik a nyugdíjasokat vagy megnő az igény teljes munkaidőben való foglalkoztatottságukra. Másfelől „emberbaráti szeretetből” sokszor még mindig szociálpolitikát gyakorol az a vállalatvezetési szint, amely a nyugdíjassal közvetlen kapcsolatban áll. Ismerve megélhetési gondjait, úgy próbálják nyugdíjasait menteni, hogy kisebb óraszámokban, teljes munkaidő helyett részmunkaidőben, illetve „részmunkaidőn belüli részmunkaidőben” (pl. 6 óra helyett 4 óra) foglalkoztatják őket. A nyugdíjasokra vonatkozó előirányzott leépítési százalék általában teljes munkaidőre számítva adott, ezzel pedig lehet játszani. A nyug-

díjas ilyen megsegítése a hosszú időn keresztül rögzült mechanizmusok továbbélését mutatja.

A két folyamat együttes megléte azt is jelenti, hogy a nyugdíjasok munkaideje két irányban módosul. A gazdasági szempontok előnyben részesítésekor — az esetek nagyobb részében — a részmunkaidő változik át teljes munkaidőre. A szociálpolitikai megfontolásnál pedig a teljes munkaidő alakul át részmunkaidőre, illetve csökken tovább.

Az előbbieken vázolt folyamat azonban azt is jelenti, hogy a nyugdíjasok zöme kiszolgáltatott a munkaerőpiacon. Életkoruknál, egészségi állapotuknál fogva *korlátozottabb cselekvési lehetőségekkel* rendelkeznek, mint a rendes munkavállalók. Továbbá, a nyugdíjas munkaerőpiac *munkaerőt kínáló piac*, a munkát kereső nyugdíjasok száma jóval meghaladja a munkalehetőségeket. A nyugdíjas munkaerőpiacra nem érvényes ezért a népgazdaság más munkaerőpiacain tapasztalható *munkaerőhiány*, s a munkaerő-kereslet túltengése sem.

A nyugdíjas munkaközvetítőben 1987 második felében 50—70 százalékkal többen kerestek munkát, mint az előző év azonos időszakában. 1988 januárjában a Fővárosi Nyugdíjas Munkaközvetítő Irodát felkeresők száma az előző év januárjához képest majdnem duplájára nőtt. Ugyanakkor 1988 tavaszától — s ez a tendencia nem változik — a nyugdíjas munkaközvetítő irodában a munkát keresőknél *több* bejelentett munkahelyet tartottak nyilván. A munkaközvetítés ennek ellenére az esetek felében *nem volt sikeres*, mert a munkát keresők ezen része vagy 65 éven felüli vagy rokkantnyugdíjas volt. A rokkant- és idős nyugdíjasok ugyanis továbbra is a hagyományos részfoglalkozású nyugdíjas munkaköröket keresik, ráadásul különböző kívánságokkal (pl. ne dohányozzanak a kollégák stb.). A rendelkezésre álló munkalehetőségek ugyanakkor nagymértékben módosultak. A nyugdíjas közvetítőbe bejelentett nagyvállalatok sorából 1988-ban — a megváltozott gazdasági szabályozók hatására — a nyugdíjas munkaközvetítő fő támaszai kiléptek. Ágazatilag ezek az ipart, építőipart, tömegközlekedést, kereskedelmet jelentik, azaz felölelik mindazokat a területeket, amelyek az elmúlt években kifejezetten építettek a nyugdíjas munkaerőre. Újból hangsúlyozzuk, hogy ezekben az ágazatokban a munka 4—7 százalékát korábban nyugdíjasok látták el. De a nyugdíjas munkaközvetítőben 1988-ban megmaradt vállalatok, illetve az itt először jelentkező „kisvállalatok” másfajta, a hagyományos nyugdíjas munkától eltérő igénnyel léptek fel. Ők elsősorban a szakképzett, jó erőben lévő munkaerőt: tetőfedőt, kőművest, ácsot, asztalost, burkolót, festő-mázoló, lakatost, betegápolót alkalmaztak volna nagy számban. Azok a nagyvállalatok pedig, amelyek 1988-ban nem „tűntek el” a nyugdíjas munkaközvetítő irodából, nehéz fizikai munkakörre (pl. kórházi takarító) kerestek elsősorban nyugdíjast.

Csökkenett azon munkalehetőségek száma (pl. kézbesítő, adminisztratív munka, portás), amelyeket nyugdíjasok kerestek. Még egy fontos változás történt. A korábbi részfoglalkoztatás, a 4—6 órás munkaidő helyett a vállalatok egyre inkább 8 órás munkaerőt keresnek. Mindez a változás nem felel meg a munkát kereső nyugdíjasok korának, egészségi állapotának. A rokkantnyugdíjas állomány esetében ezt még *jogi* korlátok is nehezítik. A munkaközvetítőben megjelent nyugdíjasok 20—35 százaléka ugyanis rokkant, s így nem vállalhat 8 órás munkát, mert akkor elveszíti rokkantnyugdíját. A rokkantak aránya országosan

a nyugdíjas állomány 20 százaléka, 480 ezer fő. (KSH, 1988. okt. publikálatlan adat.)

A nyugdíjas munkaerőpiac eróziójának tényét a nagy- és kisvállalatok vezetőivel készített interjúk elemzése is alátámasztja. A vizsgált nagyvállalatok egy része még nem lépett ki teljesen a nyugdíjas munkaerőpiacról, ám nyugdíjasainak számát 1986—1988 között mintegy 10—30 százalékkal csökkentette, s 1989-től kezdődően egyre gyakrabban fordul elő a külföldi szakirodalomból már ismert fogalom, a kor előtti (nem korkedvezményes) kényszernyugdíjazás. A vállalatok egy része továbbra is alkalmaz nyugdíjast, de körükben egyre inkább érvényesül a teljesítménycentrikusság, a teljes munkaidőben való foglalkoztatás elve. A „kisvállalatok” közös vonása pedig, hogy a nyugdíjas munkaerő foglalkoztatásánál sem a múltban, sem jelenleg szociális szempontok *nem* játszottak, játszanak szerepet (még akkor sem, ha bizonyos humanitárius elvek körükben is élnek, pl. nem a nyugdíjast osztják be a legnehezebb feladatra stb.). Ennek oka, hogy a kisvállalatok csak pár éve keletkeztek, s már az indulásukkor rendelkeztek a piaci gazdálkodás kellékeivel (flexibilitás, bürokráciamentesség, piacutató, szakmai kompetencia, alacsony szinten is érvényesülő döntési képesség, termeléscentrikus szemlélet stb.). Mindezekből következik, hogy az ilyen típusú vállalatok a nyugdíjast mindig munkaerőnek tekintették, tipikus nyugdíjas munkahelyeik nem voltak, s nem gyakorolták az időssel szemben a hagyományos vállalati szociálpolitikát sem. A több ezer fős nagyvállalatoknál leépített nyugdíjasokat tehát nem tudták és nem tudják a kisvállalatok fölszippantani, hiába nőtt számuk 1987-ben jelentősen, országosan mintegy 30 ezerrel. Mindez azt bizonyítja, hogy a nyugdíjasok által keresett munka és a számukra felkínált munkalehetőségek elcsúsznak egymáson, azaz a *nyugdíjasok strukturális munkanélküliségével* van dolgunk.

A nyugdíjasok munkaerőpiaci helyzetét tovább súlyosbítja az érdekvédelem hiánya. A nyugdíjasok, mivel már kiestek a normál munkavállalók — néhol csekély hatékonyságú, ám létező és működő — érdekvédelmi szervezeteiből, kollektív stratégiák hiánya miatt munkaerejük értékét, keresetük alkuban kialakított mértékét, elhelyezkedési lehetőségük esetén is alig tudják befolyásolni. Úgy néz ki, a munkaadók élnek is helyzetük előnyeivel, melyek egyrészt a munkaerő túlkínálatából, másrészt a munkavállalók kollektív alkurendszerének hiányából fakadnak.

Az elmondottakat illusztrálja a munkaerő-felhasználási stratégiák elemzése. A közlekedés, posta, vegyipar, nehézipar, élelmiszeripar, építőipar területén dolgozó vállalatoknál kb. 1987-ig a fiatal munkaerő lekötése sikertelen volt. Az akkortól jelentkező demográfiai magashullám, a beszűkülő elhelyezkedési lehetőségek és a makro-szintű struktúraváltási kísérlet együttes hatására 1987-től kezdődően a vállalatok egyre inkább leépítették a nyugdíjas munkaerőt. Ez a tendencia felgyorsult 1988-ban, amikor szigorodtak a már említett gazdasági szabályozók. A létszámhiány és a munkanélküliség területi eltérései miatt (vidéki munkanélküliek Pestre áramlása) a munkaerőgondok a vállalatok egy részénél kezdtek megoldódni. Ezzel együtt változott a vállalatok munkaerő-lekötési kísérlete is. A továbbra is alkalmazott hagyományos formák mellett — hirdetés, beiskolázás, toborzás, ösztöndíj — a munkaerőgondok enyhítése érdekében a vállalatok már nem

nyugdíjast foglalkoztatnak, hanem *fiatalokat lekötő új eszközöket és technikát* vetnek be, pl. magasabb kezdőbér, prémium, továbbképzési lehetőségek, lakhatási lehetőségek — s ahol mód van rá: lakáspolitikai. Ettől az új stratégiától csak ott van eltérés, ahol más tényezők esetleg ellentétes hatást fejtenek ki.

A munkaerő-kínálat azt mutatja, hogy egyenetlenül, részlegesen, de megindult a *munkanélküliek versenyeztetése*. A vállalatok egy része pl. azért tűnt el a nyugdíjas munkaközvetítőtől, mert csökkenő számú nyugdíjas munkahelyeire egyre nagyobb számú nyugdíjas munkaerőtől válogathat. A megélhetési kényszer miatt ugyanis átalakultak a nyugdíjasok munkavállalási szokásai. Korábban hosszabb-rövidebb pihenő után vállaltak csak munkát. Ma azonban sokkal több a nyugdíjazása után a vállalatnál közvetlenül munkát kereső, illetve az utcáról betérő, egyéni munkakeresés útján próbálkozó. A nyugdíjasok egyre gyakrabban azért is választják ezt a megoldást, mert a nyugdíjas munkaközvetítő irodába bejelentett igényeikkel párhuzamosan a vállalatok másképp is kereshetnek munkaerőt. Így egyre gyakrabban fordul elő, hogy a kiközvetített helyet már régen betöltötték. A vállalat erről nem értesíti a munkaközvetítőt, így az „fölszeges” munkát végez. *A nyugdíjasok tehát versenyeznek*. A versenyben először a legesélytelenebbek, a szociális szempontok szerint alkalmazottak, betegek, rokkantak hullottak ki a rostán. Őket követték a hagyományos nyugdíjas körben foglalkoztatottak. S fellelhető egy új jelenség is, a magasan kvalifikált, illetve szakképzett, jó keresetű fiatal nyugdíjasok munkaerőpiaci kilépése. Ennek kettős oka van. *A gazdaság szívesen alkalmazna* megfelelő nyugdíjas munkaerőt bizonyos, fiatalokkal még fel nem töltött hiányszakmákban (pl. mozdonyvezető, vonatvezető). Csakhogy ezek a magas nyugdíjat élvező még „fiatal”, de azért kicsit már „elfáradt” nyugdíjasok az *új személyi jövedelemadó miatt* a munka nehézségeivel arányban nem álló, csekély összegű keresetet kapnának kézhez. Ezért a munkát nem vállalják. Ott azonban, ahol nincs hiány miatti kényszer, s a vállalatnak válogatási lehetősége van, a magas ellátmányt kapó nyugdíjasokat „*kisnyugdíjasokra*” cserélik ki. A magas nyugdíjat élvezők esetében ugyanis 30—35 százalékkal több bért kellene kifizetni az előzővel azonos nettó keresethez.

Láttuk, a nyugdíjas munkavállaló a munkaerőpiacon szerveződő kollektív fellépések és kooperációk esélye és lehetősége nélkül, individuálisan, izoláltan vállal munkát. A hátrányos alkupozícióból kivívott fizetést a vállalat a paternalista állam szociálpolitikájának mintájára sok esetben inkább adománynak szánja, mintsem a nyugdíjas munkabéreké. A 18—20—25 Ft-os bruttó órabér ugyanis igen alacsony. A nyugdíjas munkaerő ugyanakkor az *aktívakkal szemben* is versenyre kényszerül. Egyfelől abban az értelemben, hogy a teljesítménycentrikusság miatt az aktív munkaerő egyre jobb helyzetbe kerülhet, pusztán flexibilitásából és jobb egészségi állapotából következően. Másfelől, a munkaerőpiacon a nyugdíjasnál jobb helyzetben lévő aktív munkaerő erősen érzi a gazdasági válság hatását. Ezért 1988-tól kezdődően egyre gyakrabban találkozunk azzal a jelenséggel, hogy az aktív munkaerő a munkatársi kapcsolat szintjén akkor is ki akarja szorítani a nyugdíjas munkaerőt, ha őt a vállalat egyébként alkalmazza. (Pl. úgy bánnak a kollégák a nyugdíjossal, hogy egy idő után ki-

készül, önként megy el. A fennmaradó pénzt a kollégák kapják helyettesítés címén.)

Mindez azt jelenti, hogy a nyugdíjasok számos rétege szorul ki a munkaerőpiacról. De közülük is az *idősek és gyenge egészségi állapotúak*, a *szakképtelenek* és a *magasan kvalifikáltak* kénytelenek először elhagyni a munkaerőpiacot. Másként értelmezve: az *igen alacsony* és a *kiemelten jó* nyugdíjat kapók rétegét, azaz a két szélső réteget érinti ez.

A nyugdíjasok munkaerőpiaci helyzetét a múltban is a népgazdaság pillanatnyi érdeke határozta meg. Kisebb-nagyobb ingadozás munkaerejük felhasználása terén korábban is előfordult már. Nyugdíjas munkanélküliségről mégis azért kell beszélnünk, mert a tendencia *tartós*, és a jelenlegi feltételek mellett *irreverzibilisnek* tűnik.

Fel kell tennünk azt a kérdést is, hogy ilyen körülmények között miért tartja a társadalom természetesnek a nyugdíjasok munkavállalását? Akár a kelet-európai agrártársadalmakat nézzük, akár a teljesítménycentrikus tőkés társadalmakat, a munkavégzésnek igen nagy szerep jut. (Közismert pl. az idősödéssel járó „workoholic”, a szenvedélyes munkavégzés kifejezése.) A munka világa köré szerveződő értékek a magyar társadalom idősebb generációinál szinte kizárólagos alapértékek. A haszontalan életmód egyet jelent szemükben a munka nélküli életvezetéssel. Számukra a nyugdíjasként végzett munka nem egy esetben természetes, majdnem kötelező.

Mindezek az értékek a társadalom oldalán is megjelentek. A magyar paraszti társadalom tradicionális értékrendjében döntően fontos volt a munkavégzés. A munka elvégzésének képessége jelentette azt a mércét, melynek alapján az ember — az időskorú — hasznossága, illetve haszontalansága megítéltetett. Ezek az értékítéletek balszerencsésen kapcsolódtak össze egy torz politikai működés szociálpolitikájával. E szociálpolitika hivatalosan is számolt az öregkorúak szükségleteinek leépülésével; s bújtatottan, rejtetten szinte sugallta a munka nélküli életvitel haszontalanságát azzal, hogy adományként fogta fel a nyugdíjat is. Számolt ugyanakkor a nyugdíjasok további foglalkoztatásával, bár ennek korlátozott jellegét sohasem oldotta fel. Mindehhez — jól tudjuk — hosszabb elemzés szükséges. Tanulmányunk végén pusztán jelezni kívántuk, olyan mély történeti folyamatokról van szó, melyek nem ma keletkeztek, de hatásuk alól ma sem tudjuk kivonni magunkat.

Összefoglaló

Tanulmányunkban nem akartuk feketére festeni a nyugdíjas munkavállalók helyzetét. Mindezek ellenére nem túl biztató híradás kerekedett ki. Természetesen mint kutatók sürgethetnénk azonnali beavatkozást, de tisztában vagyunk a magyar társadalom és gazdaság jelenlegi teljesítőképességével, így ezt nem tesszük. A tudatos és államilag végiggondolt beavatkozásra való felhívást viszont meg kell fogalmaznunk azokon a pontokon, ahol a jelenlegi helyzeten belül is sikeres lehet a cselekvés. S ez a pont a romló helyzet, a nyomor és az elszegényedés megállítása. A hosszú távú megoldások pedig nyilvánvalóan a magyar társadalom és gazdaság jövőjétől függenek, s ezen a ponton pusztán reményünknek adhatunk hangot.

Jegyzetek

1. A rendelkezésre álló statisztikák mellett felhasználtuk az 1987–1988 között folytatott, a nyugdíjasok munkavállalásával kapcsolatos, a Fővárosi Nyugdíjas Munkaközvetítő Irodában a nyugdíjas munkát keresőkkel három időpontban — 1987, 1988, 1989 — végzett felmérés eredményeit is.

2. A tanulmányban elsősorban erre a nyugdíjas rétegre koncentráltunk. Aktív-kori foglalkoztatottságuk révén őket ismeri el ugyanis a hivatalos gazdaságpolitika „dolgozóknak”. Munkalehetőség híján ebből a rétegből kerülhetnek ki a munkanélküliek.

3. Jogilag a nyugdíjas már nem áll a munkaerőpiacon, s még sincs — illetve csak kis mértékben van — kiszolgáltatva a gazdasági élet változásainak, mert a nyugdíjrendszer automatikusan olyan korrekciókat tartalmaz, amelyekkel az inflációt vagy a bérekben és a keresetekben beállott változásokat ellensúlyozni lehet, s így az „alaphelyzettől” sem pozitív, sem negatív irányban nagy kilengés nem következik be. A nyugdíjas réteg nem kerül be a gazdaságilag *veszélyeztetettek* közé (jóllehet egyes csoportok helyzete itt is kedvezőtlené válhat).

4. Offe—Hinrichs, 1977.

5. Az arányok aktívaknál: 31 százalék, 9 százalék, 2 százalék. (KSH 1987. 73.)

6. A paraszti nyugdíjasok zöme alacsony ellátmányt kap, de ők azok, akik élelmiszer-fogyasztásuk 43 százalékát saját erőből, háztáji termelésből fedezik. (KSH, 1986.)

7. Bár ez a romlás más társadalmi rétegekhez képest viszonylagos, mert az utolsó jövedelemfelvételi időszakában a nyugdíjasok helyzetében az aktívakéhoz képest kisebb volt a negatív irányú változás, a jövedelem-szóródás.

8. Az aktívak kevesebb, mint 19 százaléka. (KSH, 1988. 10.)

9. 60–64 éves férfiaknál 0,02440-ről 0,03235-re, 55–59 éves nőknél 0,00869-ről 0,00933-re, 65–69 éves férfiaknál 0,03906-ről 0,04390-re, 60–64 éves nőknél 0,01425-ről 0,01479-re. (Ld. Statisztikai Évkönyv 1965–1986.)

10. Ez nemcsak a bérekből való megélhetést nehezítette, de már a nyugdíjazáskor ki-látástalanná tette az alacsony bérek alapján számított nyugdíjú emberek helyzetét.

11. Lévai, 1985. 57.

Irodalom

A lakosság jövedelmi rétegződése 1987-ben. KSH. Budapest, 1988.

Az időskorúak helyzete. KSH. Budapest, 1986.

BOKOR Ágnes: Miért van sok szegény az idősök között? In: Nyugdíj (korhatár?). Kossuth Kiadó, Budapest, 1988.

ERNST Gabriella: Az öregkorú népesség lakáshelyzete mint társadalmi-gazdasági státuszuk kifejezője. In: Nyugdíj (korhatár?). Kossuth Kiadó, Budapest, 1988.

GAYER Gyuláné: Fiatal nyugdíjasok. In: Nyugdíj (korhatár?). Kossuth Kiadó, Budapest, 1988.

GAYER Gyuláné: A nyugdíjasok kísérleti munkaközvetítésének tapasztalatai. In: Idősekről különféle megközelítésekben. Szociálpolitikai Értesítő, 1985/3.

FORGÁCS Ádám: Nyugdíjrendszerünk fejlődése és problémái. In: Nyugdíj (korhatár?). Kossuth Kiadó, Budapest, 1988.

LÉVAI János: Munkavállalás, foglalkoztatás, szociális ellátás. Szociálpolitikai Értesítő. 1985/3. KSH Statisztikai Évkönyvek 1965–1983.

OFFE, Claus—HINRICH, Karl: Sozialökonomie des Arbeitsmarktes und Lage „berachtei-liger” Gruppen von Arbeitnehmern Im: Opfer des Arbeitsmarktes Zur Theorie der struktu-rierten Arbeitslosigkeit. Luchterhand V. Neuwied und Darmstadt, 1977.